

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2019, c. 5, s. 2: 911-941

İbn Kutluboğa'nın İbn Hacer'e İtirazları Özelinde Hadis İlminde Tenkit Kültürü Criticism in Hadîth Literature through the Objections of Ibn Qutluboğa to Ibn Hajar

Muhammed Emin GÜLLER

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hadis Anabilim Dalı
PhD Student, Istanbul University,
Social Sciences Institute, Department of Hadith
rahilul_ilm@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-1813-136X

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 18 Mayıs / May 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 30 Kasım / November 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Güller, Muhammed Emin. "İbn Kutluboğa'nın İbn Hacer'e İtirazları Özelinde Hadis İlminde Tenkit Kültürü". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2019): 911-941.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz*

İbn Hacer'in (ö. 852/1448) *Nuhbetü'l-Fiker*'i ve onun şerhi olan *Nüzhetü'n-Nazar*'ının, kendisinden sonra yazılan hadis usûlü eserlerine kaynaklık etmesi ve onları etkilemesi açısından usûl tarihinde önemli bir yeri vardır. Nitekim mezkûr eserler üzerine yapılan şerh ve hâşiye çalışmalarının çokluğu bu önemi ortaya koymaktadır. Fıkıh ve hadis başta olmak üzere çeşitli ilim dallarında 100'ün üzerinde eser kaleme alan ve aynı zamanda İbn Hacer'in de talebelerinden olan Kasım b. Kutluboğa da (ö. 879/1474) bahsedilen eser üzerine çalışma yapan âlimlerden biridir. İbn Kutluboğa, hocası İbn Hacer'i birçok yönden eleştirmiş ve çeşitli katkılarda bulunmuştur. Bu makalede İbn Kutluboğa'nın *Nüzhetü'n-Nazar* üzerine yazdığı *Hâşiyetü İbn Kutluboğa (el-Kavlu'l-Mübtaker alâ Şerhi Nuhbeti'l-Fiker)* adlı eserindeki itirazlar bağlamında kısaca red/itiraz kültüründen bahsedilerek örnekler ortaya konulacak ve mezkûr itirazlar esere hâşiye yazan ilgili bazı âlimlerin görüşleri çerçevesinde değerlendirilecektir. Ele alınan itirazlardan da anlaşılacağı üzere İbn Kutluboğa'nın polemik türü ve muhatabını ilzam edici itirazlarının neredeyse olmadığı ve yönelttiği kimi eleştirilerinde hadis usûlünde bilinen kurallardan farklı görüşler ortaya koyduğu tespit edilmiştir. Ayrıca İbn Kutluboğa'nın öne sürdüğü her itirazında isabetli yorumlar ortaya koymadığını da söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Tenkit Kültürü, İtiraz, İbn Hacer, İbn Kutluboğa.

Abstract

The work of Ibn Hajar (d. 852/1448) named *Nuhbatu'l-Fiker* and its explanation *Nuzhatu'n-Nazar* have an important role in the hadîth literature and work as main sources. Explanations and further elaborations on these works shows its importance. One of those who worked on them is Kasım Ibn Qutluboğa (d. 879/1474) who is a student of Ibn Hajar and has various works in both fiqh and hadîth literature. Ibn Qutluboğa has contributed to the works of

* Bu çalışma "İbn Kutluboğa'nın Nüzhetü'n-nazar Hâşiyesinde İbn Hacer'e Yöneltilmiş Tenkidler" adlı yüksek lisans tezimizden üretilmiştir.

his teacher Ibn Hajar through his criticisms. In this article, the critics of Ibn Qutluboğa mentioned in his work named *hâshiyatu Ibn Qutluboğa (al-Qawlu'l Muhtakar alâ Sharhi Nuhbatü'l-Fiker)* will be analyzed along with the views of some other scholars. It has been determined that Ibn Qutluboğa, is far from polemics and has nearly no binding objections. However, he has brought some new rulings to the hadîth literature. Also, it can be said that not every objection of Ibn Qutluboğa is correct and accurate.

Key Words: Hadîth, Criticism, Objection, Ibn Hajar, Ibn Qutluboğa.

Giriş

Müteahhir dönemde yazılan en önemli eserlerden kabul edilen ve kendisinden sonraki müelliflerin referans kaynağı haline gelen İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Ulûmu'l-hadîs* adlı eseri üzerine ihtisar, şerh, nazma çekme gibi birçok çalışma yapılmıştır. İbn Hacer (ö. 852/1448), *Nuhbetü'l-Fiker*'i ve onun şerhi olan *Nüzhetü'n-Nazar*'ı kaleme alırken büyük ölçüde bu kaynaktan faydalanmıştır. Bu sebeple İbn Hacer'in söz konusu eserinin İbnü's-Salâh'ın muhtasarı olduğu görüşü ortaya atılmış ve tartışılmıştır.¹ Mezkûr eserde hadis usûlü konularının kısa ve özlü bir şekilde ele alınması ve ayrıca kitabın müellifi olan İbn Hacer'in hadis ilmindeki şöhreti, eserin büyük bir ilgiye mazhar olmasına neden olmuştur. Bu çerçevede hanefi fakihî ve aynı zamanda bir hadis âlimi olan İbn Kutluboğa'nın (ö. 879/1474), *Nüzhe* hâşiyesinde hocasına² yöneltmiş olduğu itirazların mâhiyetinin ortaya konulması ve ilmî değerinin tespit edilebilmesi önem kazanmaktadır. Zira İbn Kutluboğa'nın, hadis ilminde yetkinliğiyle bilinen İbn Hacer ve Zeynuddîn el-Îrâkî (ö.

¹ Tunahan Erdoğan, "Hadis Usûlü Literatüründe Yerleşik Bir Kabulün Tenkidi: Bir İhtisar Örneği Olarak İbn Hacer'in Nuhbetü'l-Fiker'i", *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 1 (2016): 49-59; İbn Hacer, *Hadis İstilahları Hakkında Nuhbetü'l-Fiker Şerhi*, trc. Talât Koçyiğit (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 12-13; M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 523; Sezâi Engin, "Hadis Literatüründe Hâşiyeler: Nuhbetü'l-Fiker ve Nüzhetü'n-Nazar üzerine Yapılan Hâşiyeye Çalışmaları Bibliyografyası", *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2015): 79.

² Henüz 18 yaşındayken eser telif etmeye başlayan İbn Kutluboğa, birçok hocadan ders almıştır. Hocalarından birisi de İbn Hacer'dir. İbn Hacer, onu "imâm, allâme, fakih, hâfız" gibi lâkaplarla vasıflandırmıştır. Bkz. Şemseddin es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi' li Ehli Karmi't-Tâsi'* (Beyrut: Mektebetü'l-Hayât, 1969), 6: 185.

806/1404) gibi âlimlerin görüşlerine karşı çeşitli eserler kaleme alması³ ve ilim ehli tarafından takdire şâyan bulunan birçok meziyete sahip olması⁴ böyle bir şahsiyetin muhtelif konulardaki yaklaşım ve görüşlerinin bilinmesini de önemli kılmaktadır. Ayrıca İbn Kutluboğa'nın İbn Hacer ile hoca-talebe münasebetinin olması da söz konusu tenkitlere ayrı bir değer katmaktadır. Tespit edilebildiği kadarıyla İbn Kutluboğa'nın bahsedilen eseri Türkiye'de herhangi bir akademik çalışmaya konu olmamıştır. Bu çalışma ile kısmen bu eksiklik giderilmiş olacaktır.

Her ne kadar söz konusu eser ile red literatürü içerisinde zikredilen eserler arasında bazı karakteristik farklılıklar tespit edilebilecekse de yine de mezkûr hâşiyedeki itirazlar nitelik itibarıyla red edebiyatının muhtevasını yansıtmaktadır. Bu sebeple makalede öncelikle -eserdeki itirazlar göz önüne alınarak- kısaca red/itiraz edebiyatının tarihsel sürecinden bahsedilerek çeşitli örnekler verilecektir. Ardından İbn Kutluboğa tarafından dile getirilen itirazlar zaman zaman *Nüzhe* adlı esere hâşiyeye yazan diğer âlimlerin görüşlerine de yer verilmek suretiyle değerlendirilecektir. Söz konusu değerlendirmelerde iki müellif arasında hakemlik yapmaktan ziyade, itirazların mâhiyet ve niteliğinin gün yüzüne çıkarılması amaçlanmıştır. Ayrıca itiraza konu olan her bir meselenin, hadis usûlü ilmi içerisindeki yerine işaret edilmiş ve ilgili bazı âlimlerin konu etrafındaki mütalaalarına da yer verilerek mevzunun anlaşılabilirliğine katkı sunulmaya çalışılmıştır. İbn Kutluboğa'nın mezkûr hâşiyesinde İbn Hacer'e doksan küsur yerde itirazda bulunduğu tespit edilmiştir. Çalışmanın kapsam ve sınırlılıkları da düşünülerek bu tenkitlerin tamamına yer verilmeyip, muhtevaya örnek teşkil edecek bazı itirazlarla yetinilecektir.

1. Red/İtiraz Edebiyatı

Red kelimesi sözlükte kabul etmemek, geri çevirmek; bozmak, karşılık vermek manalarına gelmektedir.⁵ İslâmî ilimlerdeki red/itiraz olgusunun tarihi seyrini Hz. Peygamber aleyhisselâm ve sahâbe dönemi ile başlatmak

³ Örneğin, *Münyetü'l-Elmaî* adlı eserinde Zeylaî'ye (ö. 743/1343); *İthâfu'l-İhyâ* adlı eserinde Irâkî'ye; Hanefî mezhebinin temel kitaplarından olan *Nasbu'r-Râye*'nin muhtasarı olan *Dirâye* adlı kitabında ise, İbn Hacer'in görüşlerine birçok ilave ve düzeltmelerde bulunmuştur. İbn Kutluboğa, *et-Tashîh ve't-Tercîh alâ Muhtasari'l-Kudûrî* (Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 49-50.

⁴ Söz konusu övgüler ve yapmış olduğu istidrak çalışmaları için bkz. İbn Kutluboğa, *et-Tashîh*, 49-51.

⁵ İbn Manzûr el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru'l-Kutübî'l-İlmiyye), 3:213.

mümkündür. Zira Hz. Peygamber döneminde, sahâbiler herhangi bir konuda görüş ayrılığına düştüğünde bizzat Rasûlullah'a giderek aralarındaki ihtilafı gidermişlerdir. Hz. Peygamber'den uzak bölgelerde yaşayan insanlar ise aralarındaki ihtilafı Medine'ye vardıklarında kendisine iletmışlerdir.⁶ Diğer yandan bazen sahâbilerin Hz. Peygamber ile görüş ayrılığına düştüğü ve zaman zaman onun tasarruflarına itiraz⁷ ettiği de olmuştur.⁸ Hz. Peygamber bu itirazlara ön yargı ile yaklaşmamış, kimi zaman kabul ederken kimi zaman da reddetmiştir.⁹ Rasûlullah'ın vefatından sonra bir konuda ihtilafa düşüldüğünde ise, önce Kur'ân'a, aranılan hüküm orada bulunamamışsa sünnete başvurulmuştur.¹⁰

Red/İtiraz edebiyatını sözlü ve yazılı olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Sözlü red geleneğinin, başta Hz. Peygamber ve sahâbe dönemi olmak üzere, günümüzde de hâlâ varlığını sürdürmekte olduğu söylenebilir. Özellikle Hz. Peygamber'den sonra Müslümanlar arasında meydana gelen görüş ayrılıklarıyla¹¹ etkisi ortaya çıkmıştır. İlk önce farklı inanç mensuplarına karşı yapılan itiraz ve reddiyeler, mezheplerin teşekkülü ile Müslümanlar arasında da kendini göstermiş, münazara meclisleri kurulmuş ve "ilmü'l-münazara" adıyla bir ilim dalı oluşmuştur.¹² Hicrî III. ve IV. asırda itikâdî ve fikhî mezhepler ile taklit dönemi başlamıştır. Bu dönemde herhangi bir ihtilaf söz konusu olduğunda mezheplerin görüşlerine başvurulmak suretiyle çözüme gidilmiştir. Âlimler hem hakkı ortaya koyma hem de oluşan yeni sorunlara çözüm üretme adına birçok kitap ve reddiye telifatında bulunmuştur. Reddiye-

⁶ Tâha Cabir Feyyaz el-Alvânî, *Edebü'l-İhtilaf fi'l-İslam* (Maryland: el-Ma'hedi'l-Âlemî fi'l- Fikri'l-İslâmî, 1987), 33-34.

⁷ Söz konusu itirazlar, hakkında bağlayıcılık bulunmayan, fer'i meseleler olarak ifade edebileceğimiz konulara ait meselelerden ibarettir. Zira bireyi icbar eden hükümlerde hiçbir müslümanın tercih hakkı yoktur. (bkz. el-Ahzab 33/36).

⁸ Sahabenin Hz. Peygamber'e itirazları için bkz: Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı* (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 126-134; Mahmut Kavaklıoğlu, "Sahâbe-i Kirâm'ın İstek, Öneri ve İtirazları Karşısında Hz. Peygamber (Hz. Peygamber'in Sahâbede Oluşturmak İstedığı Özgüven)", *EKEV Akademi Dergisi* 15 (2003).

⁹ Kavaklıoğlu, "Sahâbe-i Kirâm'ın İstek, Öneri ve İtirazları Karşısında Hz. Peygamber", 64.

¹⁰ Kavaklıoğlu, "Sahâbe-i Kirâm'ın İstek, Öneri ve İtirazları Karşısında Hz. Peygamber", 48.

¹¹ Hz. Peygamber'den sonra sahâbiler arasındaki ilk görüş ayrılıkları için bkz. Alvânî, *Edebü'l-İhtilaf*, 51-61.

¹² Yusuf Şevki Yavuz, "Münazara", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 576.

ler bazen, “Kitâbü’r-red alâ ...” şeklinde müstakil kitaplar halinde yazılırken, bazen de herhangi bir kitabın alt başlığı altında ele alınmıştır.¹³ Tespit edilebildiği kadarıyla kaynaklarda ilk reddiye kitabına dâir bilgi verilmemekle beraber özellikle Cemel ve Sıffin savaşlarının ardından kader ile alakalı tartışmalar çerçevesinde, Hasan-ı Basrî’nin (ö. 110/728) Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân’ın (ö. 86/705) sorularına cevap olarak yazdığı *Risâle fi’l-Kader* adlı eser, bu türde ortaya çıkan ilk eserlerden sayılabilir.¹⁴

Hicrî II. asırdan günümüze intikal eden, Ebû Yusuf’un (ö. 182/798) İmam Evzâî’ye (ö. 157/774) reddiye olarak kaleme aldığı *er-Red alâ Siyeri’l-Evzâî* adlı eseri de red kültürünü yansıtan önemli eserlerden birisidir. Ebû Yusuf bu eserinde, Evzâî’nin Ebû Hanîfe’yi (ö. 150/767) eleştirmek amacıyla kaleme aldığı *Siyeru Evzâî* adlı kitabına ciddi eleştiriler getirmektedir. Temelde bir fıkıh kitabı olmakla beraber, hadis tenkit yöntemleri gibi birçok konu ele alınmıştır.¹⁵

Bunun yanında eserlerinde yeri geldikçe itirazlarda bulunan âlimler müstakil olmayan reddiye muhtevâlî kitaplar da telif etmiştir. İlk tasnif edilen hadis kitaplarından olan İbn Ebî Şeybe’nin (ö. 235/849) *el-Musannef* adlı kitabının Ebû Hanîfe bölümü, bu tür reddiyelere örnek olarak verilebilir. Zira Ebû Hanîfe’nin mezhep metoduna karşı olan İbn Ebî Şeybe, bu konudaki muhalefetini eserinde “Kitâbu’r-Red alâ Ebî Hanîfe” başlığı altında ortaya koymuştur. Bu bölümde Ebû Hanîfe’nin 124 meselede Hz. Peygamber’den gelen hadislere muhalefet ettiğini ispat amacıyla 485 rivâyet nakletmiştir.¹⁶ Onun iddialarına karşın birçok âlim Ebû Hanîfe’yi savunan reddiyeler yazmışlardır. Abdülkâdir el-Kureşî’nin (ö. 775/1373), *ed-Dürerü’l-Münîfe fi’r-Red alâ İbn Ebî Şeybe fimâ Evredehû alâ Ebî Hanîfe*, Kâsım b. Kutluboğa’nın *el-Ecoibe an İ’tirâzâtı İbn Ebî Şeybe alâ Ebî Hanîfe*, Zâhid el-Kevserî’nin (ö. 1879/1952), *en-Nüketü’t-Tarîfe fi’t-Tehaddüs an Rudûdi İbn Ebî Şeybe alâ Ebî Hanîfe* adıyla yazmış olduk-

¹³ Ayrıca, karşıt görüşlere yer verilmeyip, sadece belirli bir düşünceyi ortaya koyma ve bu düşünceyi âyet, hadis, sahâbe kavli gibi birtakım delillerle destekleme çabası belirgin hale gelen eserler de red literatürü içerisinde değerlendirilebilir. (Ahmet Özer, *Ehl-i Hadisin Red Literatürü*, İstanbul: 2008, 35).

¹⁴ Bu risalenin çeşitli eserler içerisinde neşredildiği söylenmektedir. Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 516.

¹⁵ Mehmet Özşenel, *Ebû Yûsuf’un Hadis Anlayışı* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 13.

¹⁶ 2002 yılında “İbn Ebî Şeybe’nin Ebû Hanîfe’ye İtirazları” adlı bir doktora çalışması da yapılmıştır. (Bkz. Ataullah Şahyar, *İbn Ebî Şeybe’nin Ebû Hanîfe’ye İtirazları*, İstanbul: 2002.)

ları reddiyeler bunlardan sadece birkaçıdır.¹⁷ Eserinde yeri geldikçe reddiyelerde bulunan âlimlerden biri de İmam Şâfiî'dir (ö. 204/819). *el-Ümm* adlı eserinde “Kitâbu’r-Red alâ Muhammed b. el-Hasen”, “Kitâbu İbtâlî’l-İstihân”, “Kitâbu İhtilafi Mâlik ve’s-Şâfiî”, “Kitâbu İhtilafi Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ” ve “Kitabu Siyeri’l-Evzâi” gibi bölümler altında kendisinden önce yaşayan ve çağdaşı olan birçok müctehide karşı eleştirilerine yer vermiştir. Ayrıca eserinin yedinci cildini tamamen İmam Mâlik (ö. 179/795) ve Irak ehline cevap vermeye tahsis etmiştir.¹⁸ Karşıt görüşleri mantıksal bir örgü çerçevesinde ortaya koymuş ve buna karşı cevaplarını ilmî sınırlar içerisinde dile getirmiştir. Eser bu yönüyle, erken dönem fıkha ışık tutan zengin bir kaynak niteliğindedir.¹⁹

Red edebiyatının tarihi süreçteki konumuna bakıldığında özellikle Ehl-i hadis ile Mu’tezile arasındaki münakaşaların meşhur olduğunu söylemek mümkündür. Aralarındaki ihtilaf sonucu hadisçiler, Mu’tezile’yi bidat ehli olarak nitelendirirken; Mu’tezilî âlimler de onları teşbihe, tescime düşmekle itham ederek benzer tepkiler göstermişlerdir.²⁰ Söz konusu ihtilaflar Allah’ın sıfatları, kader, ru’yetullah, halku’l-kur’ân gibi belli meseleler üzerinde yoğunlaşmış²¹ ve bu gibi konularda çeşitli reddiyeler kaleme alınmıştır. Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) *er-Red ala’l-Cehmiyye’si*, Buhârî’nin (ö. 256/869) *Kitâbu’t-Tevhîd*’i ve Halku’l-Ef’âlî’l-İbâd adlı eseri, Dârimî’nin (ö. 255/869) *er-Red ala’l-Cehmiyye ve’z-Zanâdika’sı*, Herevî’nin (ö. 481/1088) *Zemmu’l-Kelâm*’ı, Mu’tezile’nin görüşlerine reddiye olarak yazılmış Ehl-i hadise ait meşhur eserlerden sadece birkaçıdır.²² Dârekutnî’nin (ö. 385/995), Buhârî ve Müslim eleştirilerini ihtiva eden *Kitabu’t-Tetebbu* adlı eseri de red edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Dârekutnî bu eserinde Buhârî ve Müslim’de bulunan 218

¹⁷ Mehmet Efendioğlu, “el-Musannef”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 238.

¹⁸ Naci Lümeyn, “İmam Şâfiî’nin Bazı Görüşlerini Değiştirmesinde Mısır’daki Çevreden Etkilenmesi Mes’alesi”, trc. Muammer Bayraktutar, *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 3 (2010): 123.

¹⁹ Bilal Aybakan, “el-Üm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 300.

²⁰ Hüseyin Hansu, *Mu’tezile ve Hadis* (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 269.

²¹ Bkz. Talat Koçyiğit, *Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar* (Ankara: TDV Yayınları, 1989).

²² Hansu, *Mu’tezile ve Hadis*, 301; Özşenel, *Arz Yöntemi Özelinde Hanefî Hadis Anlayışının Teşekkülü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 33.

hadisin illetli olduğunu ileri sürmüştür. Onun bu iddiasına karşın İbn Hacer ve Irâkî gibi âlimler çeşitli reddiyeler kaleme almışlardır.²³

Reddiye yapan âlimlerin eserlerine ve hayatlarına bakıldığında ortaya çıkan ihtilafların, zaman zaman sosyal hayata yansısı da genelde ilmî bir boyutta kaldığı ve bunu ikili ilişkilerine yansıtmadıkları görülecektir.²⁴ Hadis ilmi bağlamında örnek verilecek olunursa, İbn Hacer-Aynî tartışmalarının meşhur olduğunu söylemek mümkündür.²⁵ Aynı devirde yaşamış olan bu iki âlimin birbirlerine karşı yapmış oldukları tenkitler olduğu kadar birbirlerini savunduğu meseleler de olmuştur.²⁶ İbn Kutluboğa'nın hocası İbn Hacer'e yönelttiği itirazlar da bu meyanda değerlendirilebilir. Zira bu tür itirazların genel itibarıyla ilmî bir gayeye matuf olarak yapıldığı erbabinca müsellemdir. Nitekim İbn Kutluboğa, İbn Hacer'in *el-Îsâr bi-Ma'rifeti Ruvâti'l-Âsâr* adlı eserini okurken de hocasına bir takım eleştiriler yapmış, hocası bu itirazları yerinde bulmuş ve eserinde düzeltmelere giderek mukaddimesinde buna işaret etmiştir. Bu konuda hocası İbn Hacer onu "kitabıma nur kattı" diyerek övmüştür.²⁷

Red/İtiraz kültürünün tarihi sürecine ve red literatürüne kısaca yer verilen bu bölümden sonra İbn Kutluboğa'nın *Nüzhe* haşiyesinde hocası İbn Hacer'e yönelttiği itirazlara geçmek uygun olacaktır.

2. İbn Kutluboğa'nın Nüzhe Hâşiyesinde Yönelttiği İtirazlar

Eleştirileri konu edinilen İbn Kutluboğa'nın söz konusu haşiyesinin ne zaman ve niçin yazıldığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunamamıştır.²⁸ Ayrıca eserin isimlendirilmesinde de farklı görüşler mevcuttur. Bir görü-

²³ Yaşar Kandemir, "Sahihayn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 528. Söz konusu reddiyeler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Özer, *Ehl-i Hadisin Red Literatürü*, İstanbul: 2008.

²⁴ Örneğin, Aynî'nin İbn Hacer'i son hastalığı sırasında ziyaret etmesi, aralarındaki ihtilâfın ilmî tartışmadan ibaret olduğunu ortaya koymaktadır. Bkz: Kandemir, "Sahihayn", *DİA*, 35: 516.

²⁵ Daha ayrıntılı bilgi için 1996 yılında TDV tarafından basılan İbn Hacer'le Aynî arasındaki reddiyeleşme ile ilgili Talat Sakallı'nın 'Hadis Tartışmaları (İbn Hacer-Bedruddin Aynî)' isimli çalışmasına bakılabilir.

²⁶ Talat Sakallı, "Aynî Gözüyle Buhârî", *Büyük Türk-İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu* (Kayseri, 18-20 Haziran 1987), 136.

²⁷ Muhammed Hüseyin Tâci b. Kâsım, *el-İmâmu'l-Hâfız Kasım İbn Kutluboğa el-Hanefî Hayâtuhu ve Âsâruhu Mea Tahkiki Kitâbilî Tahriri Ehâdisi Usûli'l-Bezdevî* (Karaçi, t.y.), 67.

²⁸ Araştırmalarımız sonucu hâşîye hakkında sadece Sudan Ümmü Derman Üniversitesi Usûlu'd-Din Fakültesi'nde "Kitâbu Hâşiyeti İbn Kutluboğa" adıyla yapılan yüksek lisans derecesinde bir akademik çalışma tespit edebildik. Ancak eserin erişime kapalı olması sebebiyle ulaşma imkânımız olmamıştır.

şe göre doğru isimlendirme *Hâşiyetü İbn Kutluboğa* şeklindeyken, diğer bir görüşe göre doğru isim, *el-Kavlu'l-Mübtaker alâ Şerhi Nuhbeti'l-Fiker'* dir.²⁹ İbn Kutluboğa hâşiyesinde -diğer hâşiyeye türü eserler gibi- gerekli görülen bazı yerlerde açıklamalar yapmıştır. “Kavluhû” üslûbunun benimsendiği hâşiyede genel itibariyle musannifin muradını açıklama, mantikî istidlallerde bulunma ve aşırı ihtisar etme isteği gibi eğilimler ön planda olup, eleştirilerin bir kısmının ders esnasında yapıldığı anlaşılmaktadır.³⁰

2.1. İtiraz Lafızları

İtiraz kültüründe dikkat çekici hususlardan biri de tenkit lafızlarıdır. Zira kullanılan lafızlar kimi zaman red faaliyetlerinin uzamasına veya yaygınlaşmasına sebebiyet verebilmekte, polemik türü ve muhatabını ilzam edici tenkitlerin oluşumuna zemin hazırlayabilmektedir. Bu sebeple İbn Kutluboğa'nın hocası İbn Hacer'e yönelmiş olduğu itirazları ele almadan önce itiraz lafızlarına yer vermek uygun olacaktır. Bu bölümde çalışmanın kapsam ve sınırlılıkları da göz önüne alınarak İbn Kutluboğa'nın kullanmış olduğu itiraz lafızlarının tamamına yer verilmeyip, tenkitlerin genelini muhtevasını yansıtan bazı lafızlara değinmekle yetinilecektir. Genel itibariyle İbn Kutluboğa, sıralayacağımız şu lafızlarla itirazda bulunmuştur:

- 1- التحقیق خلاف هذا التحقیق.³¹
- 2- “إتفاقاً” یغني عن قوله: عن غير قصد.³²
- 3- والمقام مستغن عن هذا كله.³³
- 4- وهذا ینافیہ قوله بعد هذا.³⁴
- 5- تبعاً لرأي من لا رأي له في الفن.³⁵

Tezin tam künye bilgisi için bkz. İbrahim b. Abdülhamid b. Muhammed, *Kitabu Hâşiyeti İbn Kutluboğa alâ Nüzheti'n-Nazar* (Sudan: 1997).

²⁹ Kasım b. Kutluboğa, “Muhakkikin Önsözü”, *Hâşiyetü İbn Kutluboğa* (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1999), 13.

³⁰ İbn Kutluboğa, “Muhakkikin Önsözü”, *Hâşiyeye*, 12.

³¹ Uygulama bunun tersinedir. (İbn Kutluboğa, *Hâşiyeye*, 26).

³² “İttifak” lafzı ile “kasıt olmaksızın” ifadesine ihtiyaç kalmıyor. (İbn Kutluboğa, *Hâşiyeye*, 27).

³³ Mahal itibari ile söylenen bu sözlere gerek yoktur. (İbn Kutluboğa, *Hâşiyeye*, 28).

³⁴ Bu sözden sonra söylediği şey çelişiyor. (İbn Kutluboğa, *Hâşiyeye*, 28).

³⁵ Bu ilimde görüşü olmayan kimselere tâbi olarak... (İbn Kutluboğa, *Hâşiyeye*, 29).

- 6- بلا إستدلال ولا يخفى ما فيه.³⁶
- 7- دعوى مجردة فلا تفيد في محل النزاع والله أعلم.³⁷
- 8- فلا يمس هذا الجواب السؤال بوجه والله أعلم.³⁸
- 9- فلا يصح تعريفه به.³⁹
- 10- قلت: هذا يخالف ما تقدم في تفسير المردود.⁴⁰
- 11- قلت: المختار خلاف هذا المختار.⁴¹
- 12- لا حاجة إلى هذا.⁴²
- 13- فالكلام فيه.⁴³
- 14- فالصواب أن يقول.⁴⁴
- 15- هذا شيء لا ينضببط.⁴⁵
- 16- فلا يدخل في أصل المقسم.⁴⁶
- 17- فيكون من حيثية أخرى.⁴⁷
- 18- يرد هذا قول النسفي في العمدة.⁴⁸
- 19- قلت: ليس فيما ذكر حجة.⁴⁹

³⁶ Söylediği şey delile dayanmıyor, mesele gayet açıktır. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 31).

³⁷ Delili olmayan bir iddia. Tartışma mahallinde etkisi söz konusu olamaz. -Allah en iyi bilendir- (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 33).

³⁸ Yanıt suâli cevaplama yetersiz. -Allâh en iyi bilendir- (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 35).

³⁹ Bu şekilde tarif etmek doğru olmaz. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 37).

⁴⁰ Bu açıklama (önceki sayfalarda) geçmiş olan "Merdud" kelimesinin açıklaması ile çelişiyor. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 38).

⁴¹ Tercih edilen görüş, musannıfın tercih ettiği görüşün tam tersidir. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 39).

⁴² Buna ihtiyaç yoktur. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 40).

⁴³ Burada konuşulacak şeyler var. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 42).

⁴⁴ Doğrusu şöyle demesidir. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 48).

⁴⁵ Bu, kuralı olmayan bir sözdür. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 49).

⁴⁶ Söylenen şey bu kısmın altına dahil olmaz. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 50).

⁴⁷ Başka bir açıdan da değerlendirilebilir. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 52).

⁴⁸ Nesefî'nin *Umde* adlı kitabındaki sözü bunu reddediyor. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 53).

⁴⁹ Zikredilen şey delil değildir. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 55).

- 20- صرح المصنف في المقدمة بخلافه.⁵⁰
- 21- فالنقد غير مسلم في نفسه.⁵¹
- 22- وليس له علة.⁵²
- 23- لم يحصل بهذا تمييز الحسن.⁵³
- 24- ليس في هذا زيادة فائدة.⁵⁴
- 25- لم يراعوا في ترجيحاتهم هذا الاعتبار.⁵⁵
- 26- ولا حامل على هذا الاستعمال مع تيسير استعمال الحقيقة.⁵⁶
- 27- محال عند العقل.⁵⁷
- 28- وهو خلاف النظر.⁵⁸
- 29- وقد أهمله المصنف.⁵⁹
- 30- هذا حشو لا محل له.⁶⁰

Yukarıda zikredilen lafızlardan anlaşılacağı üzere, İbn Kutluboğa kullanmış olduğu itiraz lafızlarında genel itibariyle kısa ve öz bir uslûb kullanmış ve ayrıntılı ifadelerden kaçınmıştır. Kullanılan lafızlara bakıldığında doğrudan itham ve ilzam edici bir ifadenin neredeyse olmadığı ancak bununla beraber kimi yerlerde “Bu faydası olmayan bir söz”, “Delili olmayan bir iddia”, “Musannif bu ilimde görüş sahibi olmayan kimselere tâbi oldu” şeklinde muhatabını mahkum eden bir takım lafızlarla hocası İbn Hacer’in görüşlerini tenkit

⁵⁰ Musannif, mukaddimede bunun tam tersini açıkladı. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 56).

⁵¹ Eleştiri hadd-i zâtında kabul edilebilir bir tenkit değildir. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 56).

⁵² İlleti yoktur. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 57).

⁵³ Bu tarif ile Hasen hadisi ayırt etmek mümkün olmaz. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 58).

⁵⁴ Bu sözlerde anlama ayrısı bir değer katan bir şey yoktur. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 64).

⁵⁵ Onlar tercihlerinde bu bakış açısını itibara almadılar. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 71-72).

⁵⁶ Hakiki anlamı kullanmak kolay iken, bu mana verilemez. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 72).

⁵⁷ Aklen imkânsızdır. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 80).

⁵⁸ Bu (tercih edilen) görüşün tersine bir durumdur. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 97).

⁵⁹ Musannif bunu ihmal etti. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 98).

⁶⁰ Bu, faydası olmayan bir sözdür. (İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 127).

ettiği görülmektedir. Kimi eleştirilerinde de diğer bazı eserlerden delil getirmek suretiyle tenkitler yöneltilmiştir. Söz konusu itirazlarda herhangi bir lafzın yoğun veya ardışık olarak kullanılmadığı ancak bununla birlikte –eserin hâşiye türünde bir eser olması da dikkate alındığında– daha çok kelime tahlillerinin yapıldığı görülmektedir.

2.2. İbn Hacer'e Yöneltilmiş İtirazlar

Bu bölümde, zikredilen itiraz kültürünü yapmış olduğu eleştirilerle devam ettiren İbn Kutluboğa'nın, hocası İbn Hacer'e yöneltilmiş itirazlar ele alınacaktır. Tespit edilebildiği kadarıyla dil ve belâgat, hadis usûlü ve kullanılan ifadelerle yönelik olmak üzere üç temel noktada yoğunlaşan itirazlar, mezkûr esere hâşiye yazan bazı hâşiye sahipleri ve konu hakkında ilgili bazı müelliflerin görüşleri çerçevesinde değerlendirilecektir. Buna göre İbn Kutluboğa'nın yöneltilmiş olduğu bazı itirazları şu şekilde sıralamak mümkündür.

2.2.1. Muhtasar Metinlerin Yazılma Amacı ve Şekline Yönelik İtirazı

İbn Hacer, yazmış olduğu mukaddimede kendisinden önceki hadis usûlü metinlerinin tarihi seyrinden bahseder. Bu tür metinlerin daha kolay anlaşılması için muhtasar bir hale getirilerek kısa ve öz şekilde yazıldığını ifade eder.⁶¹ Talebesi İbn Kutluboğa bu ifadeye itirazda bulunur. Ona göre, muhtasar metinlerin yazılış amacı sadece daha iyi anlama değil, aynı zamanda daha iyi ezberlemektir.⁶² Çünkü ezber anlamayı da beraberinde getirir. Metin ezberlenebildiği takdirde anlama da o ölçüde kolaylaşır.

Hadis usûlünde bir telif metodu olarak karşımıza çıkan ihtisar, Aliyyü'l-Kârî'nin (ö. 1014/1605) naklettiğine göre, bir eserin maksadı ifade edecek lafızlarla yetinilerek özetlenmesi anlamına gelmektedir.⁶³ Buna göre bir kitap ihtisar edilirken dikkat edilecek en önemli nokta, anlatılmak istenen şeyi kısa ve öz lafızlarla ifade etmektir. İhtisar esnasında anlamın zarar görmemesi elzemdir. Bununla beraber ihtisar edebiyatının bir diğer amacı, ezberlemeyi kolaylaştırmasıdır. Nitekim hadis usûlü alanında ilk ihtisar örneklerinin,

⁶¹ Muhammed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker* (Pakistan: Mektebetü'l-Büşra, 2012), 39.

⁶² İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 22.

⁶³ Nuruddîn b. Muhammed Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker* (Beyrut: Dâru'l-Erkam, t.y), 163.

Dâru'l-Hadislerde⁶⁴ hocalık yapmış olan Nevevî (ö. 676/1277) tarafından talebenin metni daha iyi ezberlemesi amacına matuf olarak yazıldığı söylenmektedir.⁶⁵ Dolayısıyla ihtisar edebiyatı denilince ezber ve anlamının ön plana çıktığı söylenebilir.

Bu bilgiler ışığında İbn Kutluboğa'nın öne sürmüş olduğu itirazın isabetli olduğu görülmektedir. Zira ezberlenen şey, anlamaya da büyük ölçüde katkı sağlayabilir. Dolayısıyla burada İbn Kutluboğa'nın ihtisar kavramı ile derinlemesine anlama ve kavramayla birlikte bir ilmi veya konuyu ana hatlarıyla sistematik olarak öğrenmeyi ve zihne yerleştirmeyi kastettiğini söylemek mümkündür.

2.2.2. Mütevâtir Haberin Kapsamına Yönelik İtirazı

Meşhur olan tanıma göre, tüm tabakalarında yalan üzere birleşmeleri âdeten imkânsız olan bir kalabalık tarafından rivâyet edilen haberlere mütevâtir haber denmektedir. Bu tür haberlerin hükmü âlimlerce tartışılmış ve farklı kanaatler ortaya konmuştur.⁶⁶ Bu tartışmalara katılan âlimlerden birisi de İbn Hacer'dir. O, yazmış olduğu şerhte mütevâtir haberin şartlarını değerlendirmekte ve söz konusu şartları müphem bıraktığını söylemektedir. Çünkü ona göre, mütevâtir isnad ilminin konularından değildir. İsnad ilminde râvilerin sıfatlarından, hadisin sıhhatinden ve za'fiyetinden bahsedilir. Mütevâtirde ise, senet ricalinin vasfı araştırılmadan amel edilir. Bu açıklamaları yaptıktan sonra İbnü's-Salâh'ın görüşüne yer verir. İbnü's-Salâh, söz konusu şartları hâiz mütevâtir habere misal göstermenin zor olduğunu ve bu şartlara ancak "men kezebe aleyye" hadisinin örnek olabileceğini söylemektedir. Ancak, İbn Hacer bu görüşü eleştirir ve şöyle der: "Bu gibi iddialar, isnadların çokluğuna ve âdeten yalan üzerinde birleşmeleri uzak olan ricâlin sıfatlarına gerektiği şekilde muttali olamamaktan kaynaklanır."⁶⁷

İbn Kutluboğa, İbn Hacer'in ta'lil sadedindeki bu ifadelerini eleştirmektedir. Ona göre, İbnü's-Salâh gibi mütevâtir haberin çok az olduğunu söyleyen

⁶⁴ Hadis öğrenimi için kurulan medreseye denir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, "Dârülhadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 527. Ayrıca bkz. İsmail Lütfi Çakan, *Anahatlarıyla Hadis Bilgisi-Tarihi-Dindeki Yeri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, İstanbul, t.y), 185.

⁶⁵ Erdoğan, "Hadis Usulünde Yerleşik bir Kabulün Tenkidi", 53.

⁶⁶ Bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri* (Van: Bilge Adamlar, 2008), 90.

⁶⁷ İbn Hacer, *Nüzh*, 45.

âlimler, bu tür hadislere muttali olamamış olsalar bile, böyle bir neden “mütevâtirin az olduğunu iddia etme” sonucunu ortaya çıkarmaz. Zira mütevâtir haber bahsi, hadis ricâline dâir tetkik ve araştırma yapılan bir konu değildir. Bilakis, bu yolla gelen haber incelemeye tâbi tutulmadan kabul edilir.⁶⁸ Mezkûr itirazdan da anlaşılacağı üzere İbn Kutluboğa, hocası İbn Hacer'in İbnü's-Salâh'ın tespitine dair yapmış olduğu ta'lili yanlış bulmaktadır. Çağdaş müelliflerden Şerif Hâtim el-Avni de İbn Kutluboğa'nın temas etmiş olduğu noktaya değinmektedir. O, İbn Hacer'in İbnü's-Salâh'a yönelttiği “isnadlara ve hadis ricâlinin sıfatlarına muttali olamama” eleştirisini tenkit etmekte ve İbnü's-Salâh gibi hadis ilminde otorite olan bir âlimi bu şekilde itham etmenin uygun olmadığını dile getirmektedir. Çünkü İbn Hacer bir önceki kelâmında mütevâtir haberin, hadis ilminin konularından olmadığını dile getirmiş,⁶⁹ söz konusu tenkidinde ise İbnü's-Salâh'ı, hadis ilminin konularından olan ricâlin vasıflarına vâkıf olamama ile itham etmiştir. Bu açık bir çelişkidir.⁷⁰ Aliyyü'l-Kârî ise, dikkatleri farklı bir noktaya çekmekte ve İbn Hacer'in kullanmış olduğu “uzak olan” ifadesinin yerine “imkânsız olan” ibaresinin kullanılması'nın daha güzel olduğunu söylemektedir.⁷¹

İbn Kutluboğa ve Avni'nin eleştirilerinin çok yerinde bir eleştiri olduğu gözükmemektedir. Zira İbn Hacer, bir yandan mütevâtir haberin tetkik edilmeden kabul edileceğini söylerken, diğer yandan İbnü's-Salâh'ın “mütevâtir haberin az olduğu” iddiasını hadis ricâline vakıf olamama ile ta'lil etmektedir. İbn Hacer'in söz konusu ifadelerinde çelişkinin olduğu açıktır.

Aliyyü'l-Kârî'nin iddiası ise, mütevâtir haberdeki temel bir ayrıma dayanmaktadır. Mütevâtir haberde, “yalan üzere birleşilmesinin düşünülmemesi” şartı, iki kısımda değerlendirilir. Bunlardan birincisi, “âdeten yalan üzere birleşilmesi düşünülemeyen topluluğun rivâyet etmesi”, ikincisi ise, “aklen yalan üzere birleşilmesi düşünülemeyen topluluğun rivâyet etmesidir.” Âdette, maslahat belirleyicidir. Çok sayıda insanın yalan üzere birleşmesi imkânsızdır. Ancak akla göre, sayı ne kadar çok olursa olsun yalan üzere birleşmek mümkündür. Âlimlerin çoğu âdeti tercih etmiş, akli baz almamışlar-

⁶⁸ İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 32-33.

⁶⁹ İbn Hacer, *Nüzhe*, 45.

⁷⁰ Şerif Hâtim el-Avni, *el-Menhecü'l-Muktarah li Fehmi'l-Mustalah*, Riyad: Dâru'l-Hicre, 1996), 123-124.

⁷¹ Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu Nuhbe*, 187.

dır. Zira onlara göre, mütevâtir haberde esas olan zaruri bilginin oluşmasıdır. Hangi sayıdan sonra kişide bu bilginin oluşacağı bilinemediğinden dolayı sayıyı aklen tespit etme imkânı yoktur.⁷² Mezkûr itirazda Aliyyü'l-Kârî, cumhur ulemanın görüşünü benimsemiş, yani “âdeten yalan üzere birleşmenin imkânsız olması” şartını gerekli görmüştür. İbn Hacer ise, yapmış olduğu tanımda her ne kadar “âdeten” ibaresini kullansa da “yalan üzere birleşmesi uzak olan” ifadesi ile “aklen imkânsız olması” görüşüne de kapı aralamıştır. Dolayısıyla İbn Hacer’in mezkûr ibaresinden hangi görüşü benimsediğine dâir kesin yargılar çıkarılamayacağını söylemek mümkündür. Ancak denilebilir ki, İbn Hacer’in kullanmış olduğu “uzak olan” ifadesi, aksi bir ihtimalin de söz konusu olduğunu çağrıştırmaktadır. Yani, “yalan üzere birleşmeleri uzak olan” denildiğinde, “yalan üzere birleşmeleri mümkün olabilir” ihtimali akla gelebilmektedir. Aliyyü'l-Kârî'nin doğru kabul ettiği “imkânsız olan” ifadesi ise, bu ihtimali ortadan kaldırmaktadır. Bu sebeple, Aliyyü'l-Kârî'nin yönelttiği tenkidin de yerinde bir tenkit olduğu ortaya çıkmaktadır.

2.2.3. Mütevâtir Haberin Şartlarına Yönelik İtirazı

İbn Hacer, mütevâtir bir haberin âdeten yalan üzere birleşmesi mümkün olmayan kalabalık râvi grubu tarafından rivâyet edilmesi ve bu kalabalığın rivâyetin başlangıcından sonuna kadar devam etmesi, rivâyet edilen hadisin hisse dayanması ve dinleyen için ilim ifade etmesi şartını taşıması gerektiğini, eğer “ilim ifade etmesi şartı” yerine gelmezse, bu haberin sadece meşhur olacağını söyler.⁷³

İbn Kutluboğa, İbn Hacer’in “haberim ilim ifade etme şartı” cümlesini eleştirir ve bu ifadenin eksik olduğunu dile getirir. Ona göre doğru ifade “sayısız yollar ile rivâyet edilen haberim ilim ifade etme şartı” şeklinde olmalıdır. Aksi takdirde bu ibareden “her meşhur haber aynı zamanda mütevâtirdir” şeklinde bir sonuç anlaşılır ki, bu hilâfî hakikattir.⁷⁴ Aliyyü'l-Kârî ise, İbn Hacer’in ibaresinden İbn Kutluboğa’nın ifade ettiği şartın da anlaşılacağını söyler. Çünkü İbn Hacer’in “mütevâtir haber” lafzı, sayılan 4 şartı da içerisinde

⁷² Hansu, *Mütevâtir Haber*, 93-94.

⁷³ İbn Hacer, *Nüzhe*, 43.

⁷⁴ İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 28.

barındırmaktadır. Zaten İbn Hacer, mütevâtir hadisin tarifinde bu şartları zikretmiştir.⁷⁵

Aliyyü'l-Kârî'nin, tespitinde son derece haklı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü İbn Hacer'in "yalan üzere birleşmesi mümkün olmayan kalabalık râvi grubu tarafından rivâyet edilmesi" ifadesinden zaten İbn Kutluboğa'nın dile getirdiği "sayısız yollar ile rivâyet edilen" ifadesi anlaşılacaktır. Muhtemeldir ki, İbn Hacer ibarenin düşük olması veya ifadenin akışının bozulacağı endişesi ile ikinci bir defa bu hususu zikretmekten kaçınmıştır.

2.2.4. Sahih Hadisin Dereceleri Konusundaki İtirazı

Sahih hadisin şartlarından ilk defa bahseden İmam Şâfiî (ö. 204/820) olmuştur. O, âhâd haberin dinde hüccet olduğuna dâir bazı şartlar ileriye sürmüş ve bu şartlar içerisinde de sahih hadis şartlarına yer vermiştir. Şâfiî'ye göre râvinin "sika, sözünde doğru, rivâyetini iyi bilip anlayan, hadisin manasını bozacak şeylere vâkîf, hadisi mânâ üzere rivâyet etmeyen" bir kimse olması gerekir.⁷⁶ Onun öne sürmüş olduğu bu şartlar -lafiz itibari ile farklı olsa da- hadis usûlcülerinin ortaya koyduğu şartlarla hemen hemen aynıdır.⁷⁷ Öte yandan, sahih hadisi ilk defa sistematize edip, şekillendiren İbnü's-Salâh'tır.⁷⁸ İbnü's-Salâh'a göre, adâlet ve zabt sahibi olan râvilerin kendileri gibi adâlet ve zabt sahibi olan râvilerden muttasıl bir sened ile rivâyet ettikleri şâz ve mualel olmayan hadislere sahih hadis denir.⁷⁹ Hicri III. asrın muhaddislerinden Humeydî (ö. 219/834), Yahya ez-Zühlî (ö. 258/871) gibi âlimler farklı sahih hadis tanımlamalarında bulunsa da İbnü's-Salâh'ın ortaya koymuş olduğu bu tanım âlimler arasında iştirah etmiş ve benimsenmiştir.⁸⁰ Ayrıca İbnü's-Salâh, Buhârî ve Müslim'in kitaplarını merkeze alarak hadisleri yedi dereceye ayır-

⁷⁵ Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu Nuhbe*, 173.

⁷⁶ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risale* (1940), 370.

⁷⁷ Nureddin İtr, *el-İmâmü't-Tirmîzî ve'l-Muvâzene Beyne Câmiihî ve Beyne's-Sahihayn* (Matbaatü Lecnetü't-Te'lîf ve't-Tercemetü ve'n-Neşr, 1970), 159-160.; Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 174.

⁷⁸ Mehmet Bilen, "Sahih Hadisin Tanımı Üzerine", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999): 249.

⁷⁹ Abdurrahmân b. Mûsâ İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü Envâi Ulûmi'l-Hadîs* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986), 11-12.

⁸⁰ Bilen, "Sahih Hadisin Tanımı Üzerine", 248-251.

muştır. Onun bu ayırımı İbn Hacer gibi âlimlerin kendisini tenkit etmesine sebep olmuştur.⁸¹

İbn Hacer *Nüzhe'* de, ilk defa İbnü's-Salâh'ın dile getirdiği sahih hadis şartlarını sıralar. O, kuvvet yönünden sıhhati gerektiren bu vasıfların farklı oluşuna göre sahih hadisin derecelerinin de farklı olacağını söyler.⁸² Talebesi İbn Kutluboğa ise bu şekilde düşünmez. Ona göre bir şey tam olduktan sonra başka bir rütbe alamaz. Yine ona göre bir rivâyet sahih şartlarını kendisinde bulundurmuyorsa ona sahih de denemez.⁸³ Ali el-Münâvî (ö. 1031/1622) ise bu konuda İbn Hacer gibi düşünmekte ve İbn Kutluboğa'nın görüşünü reddetmektedir. Çünkü ona göre yukarıda zikredilen sahih hadisin şartları rütbe olarak ilm-i yakînin bir alt mertebesi olan "zan" ifade etmektedir. Zan ifade eden şartlarda ise, hadisin sıhhatini kuvvetlendiren veya zayıflatan birtakım âmillerin olması kaçınılmazdır.⁸⁴ Târik b. İvadullah da İbn Hacer ile aynı görüşe sahiptir. O, diğer âlimlerden farklı olarak meseleyi ele alır. Ona göre, sahih hadislerin şartlarından bazıları tecziyeyi kabul ederken, bazıları kabul etmez. Söz gelimi adalet ve zabt unsuru kişilere göre değişiklik arz edebilir. Bir kimse daha adil veya daha fazla zabt sahibi olabilirken, diğeri derece bakımından daha düşük seviyede olabilir. Dolayısıyla râvide oluşabilecek bu gibi durumlar, râvinin rivâyetine de etki edecektir. Durum böyle olunca, bir hadis sahih olmasına rağmen başka bir isnadla gelen hadisten daha düşük mertebede olabilecektir.⁸⁵

Görüldüğü üzere, İbn Kutluboğa, sahih hadisin derecelerinin olmadığını savunmakta ve bu konuda İbn Hacer'i eleştirmektedir. Ancak, İbn Kutluboğa'nın bu itirazının yerinde olmadığı anlaşılmaktadır. Zira âlimler arasında hadislerin farklı sıhhat derecesinin olduğu bilinen bir konudur. Usûl kitaplarında hadisin farklı derecelerinin olduğuna işaret eden "muhtef bi'l-karâin" ya da "esahhu'l-esânîd" gibi birçok başlık açılmış, hangi şartları hâiz olan ha-

⁸¹ Nuri Tuğlu, "Hadis İlmünde Kitap Merkezli Sıhhat Tespiti Üzerine Bazı Mülâhazalar (Hakim en-Neysâbüri ve İbnü's-Salâh Özelinde)", *Dini Araştırmalar Dergisi* 15/41: 148-149.

⁸² İbn Hacer, *Nüzhe*, 59.

⁸³ İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 49-50.

⁸⁴ Zeynuddin Ali el-Münâvî, *el-Yevâkit ve'd-Dürer fî Şerhi Nuhbeti İbn Hacer* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1999), 1: 349.

⁸⁵ Ebû Muâz Tânk b. İvadullah, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser* (Riyad: Dâru'l-Muğni, 2009), 91-96.

dislerin daha kuvvetli olacağına dâir görüşler öne sürülmüştür.⁸⁶ Hatta bu hususta, en güvenilir isnad anlamında kullanılan “silsiletü’z-zeheb” adıyla bir tâbirin olduğu da mâlumdur.⁸⁷ Dolayısıyla hadisler arasındaki derecelendirme sadece İbn Hacer’e ait bir tutum değil, İbn Hacer’den önceki âlimlerin de ortaya koyduğu bir yöntemdir. Buna Hâkim’in sahîh hadislerini Buhârî ve Müslim’e göre derecelendiren Muhammed b. Tâhir el-Makdisî’yi (ö. 507/1113), *Mesabîhü’s-Sünne*’deki hadisleri Buhârî ve Müslim’i merkeze alarak tasnif eden Ferra el-Begavî’yi (ö. 516/1122), ilk defa Buhârî ve Müslim’in hadisleri üzerinde bir icmâ olduğu fikrini ortaya koyan Kâdı İyâz’ı (ö. 544/1149) ve sahîh hadisleri kitap merkezli olarak yedili tasnife tâbi tutan İbnü’s-Salâh gibi birçok âlimi örnek vermek mümkündür.⁸⁸ Bu sebeple İbn Kutluboğa’nın söz konusu eleştirisi sadece İbn Hacer’le sınırlı kalmamakta, aynı zamanda kâhîr hadis usûlü âlimlerine yöneltilen bir eleştiri niteliği de taşımaktadır. İbn Kutluboğa’nın serdetmiş olduğu görüşün, hadis usûlünde takip edilen metoda uymadığı anlaşılmaktadır. Diğer yandan Târik b. İvadullah’ın meseleyi ele alış biçiminin önemli ve görüşünün de son derece isabetli olduğu söylenebilir.

2.2.5. Makbûl Hadisin Tanımına Yönelik İtirazı

İbn Hacer haberi, mütevâtir, meşhur, aziz ve garib olmak üzere dört kısma ayırır. Bu kısımlardan olan meşhur, aziz, garib haber çeşitleri âhâd haber kısmında değerlendirilirken, mütevâtir haber müstakil bir kısım olarak değerlendirilir. O, âhâd haberleri başka bir ayırıma göre makbûl ve merdûd olmak üzere iki kısma ayırır. Makbûl hadisi, “ameli gerektiren haber” olarak tarif eder.⁸⁹ Talebesi İbn Kutluboğa bu tarife itirazda bulunur. Bu ifadenin makbûl hadisin tarifi olamayacağını bilakis onun hükmü olduğunu söyler. Buna da delil olarak İbn Hacer’in merdûd tarifini getirir. Çünkü İbn Hacer merdûd hadisi, “doğruluk/sika vasfı ağır basmayan râvinin haber verdiği hadis” olarak tarif eder. Bu tarife göre merdûd haberin zıddı olan makbûl hadisin doğru tarifi, “doğruluk/sika vasfı ağır basan râvinin haber verdiği hadis” şeklinde

⁸⁶ Örnekler için bkz. İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-Hadîs*, 15.; Ahmed Muhammed Şakir, *el-Bahîsu’l-Hasîs Şerhu İhtisâri Ulûmi’l-Hadîs* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1983), 20; İbn Hacer, *Nüzhe*, 59-60; Mahmut Tahhan, *Teyşîru Mustalahi’l-Hadîs* (Riyad: Mektebetü’l-Me’arif, 2011), 68.

⁸⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Yücel, “Silsiletü’z-zeheb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 208-209.

⁸⁸ Tuğlu, “Sıhhat Tespiti Üzerine Bazı Mülâhazalar”, 139-140.

⁸⁹ İbn Hacer, *Nüzhe*, 51.

olmalıdır.⁹⁰ Aliyyü'l-Kârî de bu itirazda İbn Kutluboğa'yı destekler. Aliyyü'l-Kârî'ye göre bu ifade "resim"⁹¹ olup, "tarif" olarak gelmesi doğru değildir.⁹² *Nüzhe'*ye hâşiye yazan günümüz müelliflerinden Salih Ekinci ise İbn Hacer'i savunmakta ve onu eleştirenlerin İbn Hacer'in maksudını anlamadığını söylemektedir. Ekinci'ye göre, İbn Hacer kasıtlı olarak böyle bir tanım yapmıştır. Zira merdûd haberin mefhûm-u muhâlifinden, makbûl haberin manası zaten anlaşılmaktadır. O, makbûl haberin vucûbiyet üzere kabul edilen hadis kısımlarından olduğunu göstermek için böyle bir yol izlemiştir. Yani bu tarifile, makbûl haberin hükmüne işaret etmek istemiştir.⁹³

İbn Hacer'in makbûl hadis tarifi incelendiğinde, *Keşfu'l-Ezhar* sahibi Ebü'l-Usr el-Pezdevî (ö.730/1329)⁹⁴ ve *Lisânu'l-Muhaddisîn* adlı eserin sahibi Muhammed Selâme'nin yapmış olduğu tariflerle aynı olduğu görülecektir. Ancak Muhammed Selâme, "kendisi ile delil getirilen" kaydını da eklemektedir.⁹⁵ Mahmud Tahhan, "doğruluğu ağır basan râvinin rivâyeti" olarak tanımlarken;⁹⁶ Abdullah Aydın, İbn Hacer'in tarifini aynen nakletmekte ve "kabul edilmeye layık olan" ibaresini de eklemektedir.⁹⁷ Ahmet Yücel, "adâlet ve zabt sahibi râvilerin baştan sona muttasıl bir isnadla rivâyet ettikleri, illetli ve şâz olmayan haberler" şeklinde tanımlarken;⁹⁸ Mücteba Uğur, İbn Hacer'in söz konusu tarifini aynen zikretmektedir.⁹⁹ Görüldüğü üzere, küçük farklılıklar olsa da İbn Hacer'in yapmış olduğu tarif genel bir tanımlamadır. O - Ekinci'nin de ifade ettiği üzere- makbûl hadisin asıl tarifine meşhur olduğu

⁹⁰ İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 37-38.

⁹¹ Resim, mantık ilminde mana itibari ile bir şeyin ayrılmaz bir özelliği ve yakın cinsini ifade eden bir terimdir. Tarif ise, cins ve fasıldan ibarettir. Bkz: Esîruddîn el-Ebherî, *Muğnit-Tûllâb Şerhu Metni İsâgôcî* (Beyrut: Dâru'l-Feth, 2009), 122-126.

⁹² Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu Nuhbe*, 210.

⁹³ Muhammed Salih b. Ahmed el-Ğursî, *en-Nüketü'l-Ğurar alâ Nüzheti'n-Nazar*, 98.

⁹⁴ Kardeşi Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî ile karıştırılmamalıdır. Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, "Sadru'l-İslam" lakâbı ile anılırken, Ebü'l-Usr el-Pezdevî "Fahru'l-İslam" lakâbı ile meşhurdur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mürteza Bedir-Ferhat Koca, "Pezdevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 264-266.

⁹⁵ Bkz. Ebü'l-Usr el-Pezdevî, *Keşfu'l-Ezhar Şerhu Usûli'l-Bezdevî* (Dâru'l-Kitabî'l-İslâmî), 2: 377; Muhammed Halef Selâme, *Lisânu'l-Muhaddisîn*, 4: 2297 mad.

⁹⁶ Tahhan, *Teyşîr*, 42.

⁹⁷ Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013), 168.

⁹⁸ Yücel, "Makbul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27: 429.

⁹⁹ Mücteba Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDV Yayınları, Ankara, 1992), 206.

için yer vermemiş ve söz konusu hadisin hükmüne dikkat çekmiştir. Meseleye mantık ilmi çerçevesinde bakıldığında İbn Kutluboğa'nın yönelttiği itirazın mâkul olduğu da söylenebilir. Ancak İbn Hacer'in bu tarifte, mantık ilminin esaslarını göz önüne almadığını bununla birlikte bir amaca matuf olarak tanımlama yaptığını söylemek daha uygun gözükmektedir.

2.2.6. Zabt Kavramının Tanımına Yönelik İtirazı

Sözlükte ezberlemek, kontrol etmek gibi mânâlara gelen zabt kelimesi,¹⁰⁰ hadis usûlünde "râvinin işitmiş olduğu hadisi aradan uzun zaman geçtikten sonra bile aynı şekilde başkalarına rivâyet edebilmesi" anlamında kullanılmaktadır.¹⁰¹ Tarihi seyir içinde "zabt" kavramına dâir tanımlamalara bakıldığında bu kavrama farklı anlamlar yüklenildiği görülecektir.¹⁰² Sahâbe devrinde -zabt kavramı kullanılmamakla beraber- hadisi hıfzetme meselesi varlığı bilinen bir gerçektir. Tabiûn neslinden sonraki dönemlerde usûl konularının sistemleşmeye başlamasıyla zabta dâir prensipler ortaya konmaya başlanmış ve kavram yaygın hale gelmeye başlamıştır. Daha sonra zabtla ilgili terimler ilk dönem usûl eserlerine yansımıştır. Müteahhir dönemde ise İbn Hacer, zabt teriminin ıstilahî anlamını kısımlara ayırarak vermesi sebebiyle yeni bir yaklaşım ortaya koymuştur.¹⁰³

İbn Hacer, söz konusu kitabında makbûl haberlerden olan sahih hadisin şartlarını zikretmekte ve bu şartları sırasıyla açıklamaktadır. O, bu şartlardan olan "zabt" şartını "zabt-ı sadr" ve "zabt-ı kitâbet" olarak ikiye ayırır. Zabt-ı sadrı, "işittiği bir şeyi dilediği zaman, hemen hatırlayabilmesini mümkün kılacak bir şekilde ezberlemesi"; zabt-ı kitâbeti ise, "hadis kitabını, işittiği ve tashihini yaptığı andan itibaren rivâyet edinceye kadar korumasıdır" şeklinde tarif eder.¹⁰⁴ Talebesi İbn Kutluboğa, dile getirilen bu tariflere itiraz eder. Tariflerin bu şekilde yapılması durumunda râviler arasında mertebelerin olmayacağını söyler. Çünkü ona göre "zabt" kavramı genel bir ifadedir. O, her

¹⁰⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 7: 385.

¹⁰¹ Şâfiî, *er-Risale*, 370; Uğur, *Hadis Terimleri*, 426.

¹⁰² Söz konusu tanımlamaları topluca görmek için bkz. Mehmet Dinçoğlu, "Hadis İlmindeki Zabt Teriminin Anlamı ve İşlevselleştirilebilme İmkânı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (2016): 2451-2453.

¹⁰³ Dinçoğlu, "Hadis İlmindeki Zabt Teriminin Anlamı", 2452.

¹⁰⁴ İbn Hacer, *Nüzhe*, 58-59.

râvide zabtın olduğunu, ancak kişilere göre seviyesinin “iyi” veya “kötü” olarak tanımlanabileceğini söyler.¹⁰⁵ Aliyyü'l-Kârî de İbn Kutluboğa ile aynı görüştedir. O, “zabt-ı sadır” kavramının mahal itibari ile hâs bir lafız olmadığını, “nev” belirttiğini söyler. Tarif edilen “zabt-ı kitâbet” kavramının ise, her iki çeşidi de kapsayabileceği eleştirisinde bulunur. Zabıtın farklı derecelerinin olabileceğini söyler.¹⁰⁶

Lügat itibari ile tanım, efrâdını câmi ağıyârını mâni olacak şekilde bir şeyin mâhiyetine delalet eden söz anlamına gelmektedir. Muhtevası itibari ile mantık ilminin konuları içerisinde yer alan tanım, “tarif” ve “had” isimleriyle de îzah edilmiştir.¹⁰⁷ Ancak bu kavramlar çeşitlilik ve kapsam bakımından tartışılmış, farklı görüşler öne sürülmüştür. Mantık ilminde, tanımın geçerli olabilmesi için birtakım kurallar zikredilmiştir. Bu kurallardan bir tanesi de tanımı yapılan bütün fertlerin söz konusu tanımın içine girmesi ve ona dahil olmayan yabancı unsurların dışarıda bırakılmasıdır.¹⁰⁸ İbn Hacer'in mezkûr tanımı bu bilgiler ışığında incelendiğinde zikredilen kurala uymadığı görülecektir. Çünkü İbn Kutluboğa ve Aliyyü'l-Kârî'nin de ifade ettiği üzere- “zabt” kavramı, genel bir kavramdır. Zabıtın derecesi kişilere göre farklılık arz etmekte ve bu derecelendirmeye göre cerh ve ta'dil mertebeleri oluşmaktadır.¹⁰⁹ İbn Hacer ise yapmış olduğu tanımında, bu kavramı zabt derecesi en yüksek olan râvi ile sınırlamış ve hususî anlamda kullanmıştır. Bu sebeple zikri geçen eleştirinin yerinde olduğu gözükmektedir.

2.2.7. Adalet ve Zabıtı Kuvvetli Olan Râvi ile Alakalı İtirazı

Hadislerin sonraki nesillere doğru bir şekilde aktarılabilmesi için birçok yöntem geliştirilmiştir. Bu yöntemler ile zamanla terminoloji oluşmuş ve hadis ricâlinin vasıflarının farklı oluşuna göre hadislerin sıhhat dereceleri de farklı değerlendirilebilmiştir. İtiraza konu olan adalet ve zabt sıfatları da hadis ricâline dâir ortaya konan bu vasıfların en başında gelmektedir. Âlimlerin

¹⁰⁵ İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 47-48.

¹⁰⁶ Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu Nuhbe*, 250.

¹⁰⁷ Cafer b. İdris Kettânî, *Nazmu'l-Mütenâsır mine'l-Hadîsi'l-Mütevâtir* (Mısır: Dâru Kütübî's-Selefiyye, Mısır), 43-47. Ayrıca bkz. Halis Demir, “İslam Hukukunda Hudûd ve İstilah Edebiyatı”, *Turkish Studies Dergisi* 11/5 (2016): 206-208.

¹⁰⁸ Necati Öner, *Klasik Mantık* (Divan Kitap, 2017), 57.

¹⁰⁹ Erul, “Zabt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 61-62.

ittifakı ile sahâbenin tümü adalet sahibi¹¹⁰ olup zabt sıfatı değişkendir.¹¹¹ Nitekim sahâbenin hadis rivâyeti için birbirini sınadığı ve şahit istediği bilinen bir gerçektir.¹¹² Hadis ilmine ait istilahlarm gelişmesiyle beraber sahâbedeki zabt sıfatına dâir farklı yaklaşımlar ortaya konmuştur. Sahâbeyi fakih olan ve olmayan şeklinde iki kısma ayıran ve fakih olan sahâbîlerden gelen hadisleri en kuvvetli hadis kategorisinde değerlendiren Hanefiler, farklı bir yaklaşımda bulunarak zabt kavramını “zabt-ı zâhir ve zabt-ı bâtın” olmak üzere ikiye ayırmıştır. Onlar, râvinin zabt sahibi olabilmesi için metnin hem lügavî mânâsının kavranmasını (zabt-ı zâhir), hem de içerdiği fikhî/şer’î hükmün kavranmasını (zabt-ı bâtın) gerekli görmüşlerdir.¹¹³ Şâfiî ve Hanbelî âlimler ise, muhaddislerin genel kullanımına tâbi olup zabt kavramını “zabt-ı sadr ve zabt-ı kitâbet” olarak iki kısımda değerlendirmişlerdir.¹¹⁴ Bu ayırıma göre, Hanefilerdeki “zabt-ı zâhir” kavramı, Şâfiî ve Hanbelîlerdeki “zabt-ı sadr ve zabt-ı kitâbet” kavramlarını kapsamaktadır.¹¹⁵

İbn Hacer’e göre adâlet ve zabtı kuvvetli olan râvi silsilesinin rivâyet etmiş olduğu bir hadis, adâleti ve zabtında bir takım kusurlar olan diğer râvi silsilesine oranla daha kuvvetlidir.¹¹⁶ İbn Kutluboğa, İbn Hacer’in dile getirdiği bu düşüncenin sahâbe hususunda itibara alınmadığını ve bir kurala bağlı olmadığını söyleyerek itirazda bulunur.¹¹⁷ Aliyyü’l-Kârî ise, İbn Kutluboğa'nın “kurala bağlı olmadığı” eleştirisine katılmamaktadır. Ona göre, sıhhat derecesinin farklılaşmasına sebep olan bu vasıfların herhangi bir kurala bağlı olmaması rivâyetin hükmüne bir etki yapmaz. O, İbn Kutluboğa'nın “sahâbede herhangi bir mertebe dikkate alınmaz” sözünü birkaç açıdan değerlendirir. Eğer bu söz ile maksat onlardan gelen tüm hadisler sahihtir, hangi sahâbenin söylediğinin bir önemi yoktur şeklinde ise, bu sözde herhangi bir sıkıntı yok-

¹¹⁰ Nitekim sahâbenin adâleti Kur’an ve sünnetle sabittir.

¹¹¹ Bkz. Aydınlı, “Adalet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 344.; Erul, “Zabt”, 61.

¹¹² Dinçoğlu, “Hadis İlmindeki Zabt Teriminin Anlamı”, 2451. Örnek için bkz. Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2010), 322-324.

¹¹³ Özşenel, “Usûl Adlı Eseri Çerçevesinde Serahsî'nin Hadis ve Sünnete Bakışı”, *Dîvan Disiplinler Arası Çalışma Dergisi* 17/33: 140-141.

¹¹⁴ Zikredilen ayrımı ilk yapan İbn Hacer'dir. Bkz. Dinçoğlu, “Hadis İlmindeki Zabt Teriminin Anlamı”, 2452.

¹¹⁵ Özşenel, “Serahsî'nin Hadis ve Sünnete Bakışı”, 141.

¹¹⁶ İbn Hacer, *Nüzhe*, 59-60.

¹¹⁷ İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 49.

tur. Çünkü sahâbenin tümü adâlet sahibidir. Ancak kastedilen, sahâbe arasında derece farkının olmadığı ise bu söz doğru değildir.¹¹⁸

İbn Kutluboğa'nın mezkûr itirazı gayet isabetli gözükmektedir. Zira böyle bir ayırmada hangi kusurların râvinin adâlet ve zabtna daha fazla zarar vereceği hususunda belirli bir kural konmamıştır. Bir âlime göre kusur sayılabilen bir illet, diğer âlime göre sayılmayabilir. Bu durumda hadislerin hangisinin daha üstün olacağı hususu subjektif olmaktadır. Aliyyü'l-Kârî ise yapmış olduğu değerlendirmede sahâbilerden gelen tüm hadislerin sahih olduğunu ve sahâbe arasında derece farkının bulunduğunu söylemektedir. Buna göre farklı dereceleri hâiz olan sahâbilerin rivayetleri de farklı olacaktır. Bunun yanı sıra "hangi sahâbînin söylediğinin bir önemi yoktur" şeklindeki değerlendirmesinin ise eksik olduğu anlaşılmaktadır. Zira sahih iki rivâyet arasında tercih yapmak durumunda kalındığında sahâbî râvisinin kim olduğunun bilinmesi ziyadesiyle önemli hale gelebilmektedir. Her ne kadar sahâbînin adalet vasfı, onların bilerek yalan konuşmayacağını ifade etmekteyse de zabt sıfatları insan olmaları itibarıyla tenkide açıktır. Dolayısıyla, hadisin hangi sahâbî tarafından rivâyet edildiği önem arz etmektedir. Diğer yandan sahâbînin kim olduğu bilinmese de sahâbe mürselinin -âlimlerin büyük bir çoğunluğuna göre- makbûl olduğu hususu da burada hatırlanmalıdır.¹¹⁹

2.2.8. Sahihayn'daki Hadislerin Dereceleri Hakkındaki İtirazı

İbn Hacer, sahih hadislerin sırasıyla, sadece Buhârî'nin şartlarına uyan, sadece Müslim'in şartlarına uyan, Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyan hadisler olarak sınıflandırıldığını ifade eder.¹²⁰ Talebesi İbn Kutluboğa, bu sınıflandırmanın doğru olmadığını söyler. Ona göre, Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyan ve kendisinde illet olmayan bir hadisin, sadece Müslim'in şartına uyan bir hadisten üstün olması gerekir. Çünkü hadisin kuvveti, kitaplara değil hadis ricâlinin vasıflarına bakmak suretiyle belirlenir. O, İbn Hacer'in bu ifadesinin bir âlime yakışmadığını, böyle bir ifadenin ancak mukallit seviyesinde birisine ait olabileceğini savunur.¹²¹

¹¹⁸ Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu Nuhbe*, 258.

¹¹⁹ Muhammed Şakir, *el-Bâhis*, 46-47.

¹²⁰ İbn Hacer, *Nüzhe*, 64.

¹²¹ İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 57.

İbn Kutluboğa'nın yöneltmiş olduğu itirazın gayet isabetli olduğu anlaşılmaktadır. Zira Buhârî ve Müslim'in rivâyetlerinin sahihliği hakkında âlimler neredeyse görüş birliği içerisinde. Bu fikir birliğinin oluşmasında Buhârî ve Müslim'in kitabına hadis alırken seçici davranması, belli kriterler ortaya koyması etkili olmuştur. Nitekim İbnü's-Salâh, İbn Kesîr (ö. 774/1372) gibi âlimler Buhârî ve Müslim'in beraber rivâyet etmiş olduğu hadislerin sıhhatinin kesin olduğuna dâir kanaatler belirtmiştir.¹²² Diğer yandan Dârekutnî, İbnü'l-Hümmam (ö. 861/1457) gibi bazı âlimlerse bu görüşün tersine, Buhârî ve Müslim'in beraber rivâyet etmiş oldukları âhâd haberlerin diğer hadis kitaplarındaki haberlerden herhangi bir farkının olmadığını dile getirmişlerdir.¹²³ Netice itibariyle denilebilir ki, âlimlerin çoğunluğuna göre Buhârî ve Müslim'in beraber rivâyet ettikleri hadis, sadece Müslim'in rivâyet ettiği hadisten üstündür.

2.2.9. Sû-i Hıfzın Tanımı İle Alakalı İtirazı

Hadis âlimleri râvinin adâlet veya zabt sıfatını ortadan kaldıran kusurlarını ifade etmek üzere çeşitli kavramlar ortaya koymuşlardır. Bu kavramlar "metâin-i aşara/ on ta'n sebebi" başlığı altında toplanmıştır. Başta Hâkim en-Neysâbü'rî (ö. 405/1014) ve Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) olmak üzere birçok âlim eserlerinde ta'n sebeplerine geniş yer vermişlerdir. Bu sebeplerden beşi adalet ile alakalı iken, beş tanesi de zabt sıfatı ile alakalıdır.¹²⁴ Mezkûr tenkidin konusu olan sû-i hıfz, râvinin zabt sıfatı ile alakalı bir kusurdur. Kısaca hafıza bozukluğu/zayıflığı olarak ifade edebileceğimiz sû-i hıfz cerh sebeplerinin en hafifidir. Hafıza bozukluğu meydana geliş şekline göre iki kısımda ele alınmaktadır. Âlimler sürekli hafıza zayıflığı yaşayan râvileri sadûk¹²⁵ olarak isimlendirirken, rivâyetlerini hasen mertebesinde kabul etmişlerdir. Ancak böyle bir kusura sahip olan râvinin rivâyetinde tek kalmaması ve sikaya muhalefette bulunmaması önemli bir ölçüdür. Zira sikaya muhalefet eden

¹²² Bkz. İbnü's-Salah, *Ulûmu'l-Hadis*, 28. Ayrıca bkz. Kemal Özcan, "Buhârî ve Müslimde Yer Alan 'Hadislerle Amel' Konusu", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2014): 247.

¹²³ Mehmet Said Hatipoğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", *İslami Araştırmalar Dergisi* 10/1-2-3 (1997): 4.

¹²⁴ Erul, "Ta'n", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 589.

¹²⁵ Bu lafız tek başına kullanıldığında râvinin zayıf olduğuna, hadisin i'tibar için yazılabilirliğine delalet eder. Sika lafzı ile birlikte kullanıldığında ise, râvinin güvenilirliğini, hadisiyle delil getirilebileceğine delalet eder. Yücel, *Hadis İstihlaklarının Doğuşu ve Gelişimi*, 135.

veya hafızası zayıf olup da rivâyetinde tek kalan bir râvinin rivâyeti ancak zayıflığına delil olarak rivâyet edilir. Sonradan hafıza zayıflığına uğrayan râvilerin rivâyeti hakkında ise, tafsilata gidilmiştir. İhtilattan¹²⁶ önceki rivâyetleri makbûl sayılırken, ihtilattan sonraki rivâyetleri merdûttur. Ancak bu kusura sahip olan râvinin ne zaman hafıza kaybına uğradığına dâir net bir bilgi yoksa râvi hakkında tevakkuf hükmü verilip, sıhhat ya da zayıflığına hükmedilmez.¹²⁷

İbn Hacer'e göre, râvi'nin doğruluk vasfının hatalı tarafına ağır basmamasına sû-i hıfz denir.¹²⁸ Talebesi İbn Kutluboğa, bu tanımda İbn Hacer'in kendisi ile çeliştiğini, bahse konu olan meselenin baş tarafında¹²⁹ sû-i hıfzın tarifinin "hata etme yönünün doğruluk yönünden daha az olması" olarak yapıldığını söyler. Tanımın, "râvinin doğruluk tarafının hata etme yönüne tercih edilememesi/ağır basmaması" olarak düzeltilmesi gerektiğini iddia eder.¹³⁰

İbn Kutluboğa söz konusu tenkidinde isabetli gözükmemektedir. Zira işaret etmiş olduğu İbn Hacer'in bir önceki tanımı ile bu tanımı birbiriyle çelişmektedir. İbn Hacer, bir önceki tanımında "râvinin hatasının doğrusundan daha az olması" olarak tarif ederken,¹³¹ bu tanımında "râvinin doğruluk yönünün hata etme yönüne ağır basmaması" olarak tarif etmektedir. İlk tanımdan doğruluk yönünün daha fazla olduğu anlaşılırmaktayken, ikinci tanımda doğruluk yönünün hata etme yönünden daha az veya eşit olduğu anlaşılırmaktadır. Dolayısıyla -İbn Kutluboğa'nın da işaret ettiği üzere- İbn Hacer'in ikinci tanımı daha doğrudur.

Sonuç

İbn Hacer, hadis alanına büyük katkılar yapmış ve bu alanda otorite kabul edilmiştir. Özellikle hadis usûlü alanında yazmış olduğu *Nuhbe* ve *Nüzhe* adlı

¹²⁶ Râvinin hadis rivâyetine ehliyetini yok eden akıl eksikliği ve zayıflığı halidir. Bkz. Uğur, "İhtilat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 571.

¹²⁷ Ayşe Esra Ağırakça Şahyar, *Kütübü Sitte'den Örneklerle Zayıf Hadis Rivâyeti* (İstanbul: Akdem Yayınları, 2011), 231-235. Ayrıca bkz. Yücel, *Hadis Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2017), 118.

¹²⁸ İbn Hacer, *Nüzhe*, 104.

¹²⁹ İbn Kutluboğa'nın işaret etmiş olduğu tanım, söz konusu kitabın 89. sayfasında yer almaktadır.

¹³⁰ İbn Kutluboğa, *Hâşiye*, 101-102.

¹³¹ İbn Hacer, *Nüzhe*, 89.

kitapları âlimler tarafından benimsenmiş ve üzerine şerh ve hâşiye türünde birçok çalışma yapılmıştır. Talebesi Kasım b. Kutluboğa'nın yazmış olduğu hâşiye de bu çalışmalardan biridir. İbn Kutluboğa mezkûr hâşiyesinde, hocasını birçok yerde tenkit etmiştir.

Tespit edilebildiği kadarıyla İbn Kutluboğa -eserinin hâşiye türünde bir eser olması sebebiyle- öne sürdüğü eleştirilerde kısa ve öz bir tutum sergilemiştir. Bu sebeple, hocası İbn Hacer'e katılmadığı hususların bir kısmında ta'lil yapmayı bile gerekli görmemiş, sadece söz konusu görüşün yanlış olduğunu söylemekle yetinmiştir. Kimi eleştirilerinde alıntılama yöntemine başvurmuş, diğer âlimlerin görüşleriyle itirazlarını desteklemiştir. Kaleme aldığı hâşiyede doksan küsur yerde İbn Hacer'i eleştiren İbn Kutluboğa'nın, hocası ile aynı görüşleri savunduğu meseleler de olmuştur. Zaman zaman hocasının ibarelerinden mantikî istidlallerde bulunmuş ve musannifin maksadını ortaya koymaya çalışmıştır. İbn Kutluboğa'nın, yönelmiş olduğu her itirazının isabetli olmadığını söylemek mümkündür. Sözelimi, sahih hadisin dereceleri, makbûl hadisin tanımı gibi konulardaki itirazlarında âlimlerin görüşleri ile örtüşmeyen yorumlarda bulunmuş; buna karşın İbn Hacer'in, hadis usûlü ilminde bilinen ve istihar eden prensiplere muvafık görüşler ortaya koyduğu görülmüştür.

Diğer yandan İbn Kutluboğa, yönelmiş olduğu bazı tenkitlerinde isabetli yorumlar da ortaya koymuştur. Örneğin, "zabt" kavramının tanımı ve mâhiyeti, adâlet ve zabtı kuvvetli olan râvi zincirinin rivâyeti, sû-i hıfzın tanımı gibi konuları ele almış ve yerinde itirazlarda bulunmuştur. Zikredilen örnekler çerçevesinde İbn Kutluboğa'nın ortaya koyduğu kimi görüş ve yaklaşımlarının son derece dikkat çekici ve önemli olduğunu söylemek mümkündür.

İbn Kutluboğa'nın Hanefî mezhebinden olduğu dikkate alındığında, eleştirilerinde herhangi bir mezhep taassubu içerisinde olmadığı anlaşılmaktadır. Yapılan eleştirilerde kimi zaman hadis usûlünde bilinen kurallardan farklı olarak görüşler ortaya konulmuş, kimi zaman da İbn Hacer'e, âlimlere muhalif görüş beyan ettiği gerekçesiyle eleştiriler yöneltilmiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla İbn Kutluboğa'nın, polemik türü ve muhatabını ilzam edici itirazları yoktur. O, ağır ifadelerle tenkit etmek yerine, tenkitlerin neredeyse tamamında ilmî bir duruş sergilemeyi tercih etmiştir. İbn Kutluboğa, "Böyle demek

sahih olmaz.”, “Uygulama bunun tersinedir.”, “Buna ihtiyaç yoktur.”, “Delili olmayan bir iddia.”, “Yanıt, suâli cevaplamada yetersiz.” gibi ifadelerle İbn Hacer’e itiraz etmiştir.

Sonuç olarak, âlimlerin birbirlerine yöneltmiş olduğu eleştiriler -sanılanın aksine- menfi bir anlam taşımamaktadır. Bilakis, ilme ve gerçeğe en yakın olanı ortaya koyabilmek adına bu eleştiriler büyük bir önemi hâizdir. Tarihi seyir içerisinde mezhep taassubu, tarafgirlik gibi istenmeyen durumlar olmuşsa da İslam tarihinin tamamına bakıldığında bu olumsuzluklarla genel itibariyle karşılaşmadığı görülecektir. İbn Kutluboğa’nın hocası İbn Hacer’e yönelttiği eleştiriler de bu kapsamda değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- Alvânî, Tâha Cabir Feyyaz. *Edebü'l-İhtilaf fi'l-İslam*. Maryland: el-Ma'hedi'l-Âlemî fi'l-Fikri'l-İslâmî, 1987.
- Aliyyü'l-Kârî, Ebû'l-Hasan Nuruddîn b. Muhammed. *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker fi Mustalahâti Ehli'l-Eser*. Beyrut: Dâru'l-Erkam, t.y.
- Avnî, Şerif Hâtim b. Ârif. *el-Menhecu'l-Muktarah li Fehmi'l-Mustalah*. Riyad: Dâru'l-Hicre, 1996.
- Aybakan, Bilal. “el-Üm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 298-300. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Aydınlı, Abdullah. “Adalet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 344. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstilahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013.
- Bedir, Mürteza - Koca, Ferhat. “Pezdevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34: 264-266. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Bilen, Mehmet. “Sahih Hadisin Tanımı Üzerine”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999): 247-260.
- Bozkurt, Nebi. “Dârülhadis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 527-529. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

- Çakan, İsmail Lütfi. *Anahatlarıyla Hadis Bilgisi-Tarihi-Dindeki Yeri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, t.y.
- Demir, Halis. "İslam Hukukunda Hudûd ve İstilah Edebiyatı". *Turkish Studies Dergisi* 11/5 (2016):199-226.
- Diñçođlu, Mehmet. "Hadis İlmindeki Zabt Teriminin Anlamı ve İşlevselleştirilebilme İmkânı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (2016): 2450-2462.
- Ebherî, Esîruddîn. *Muğnit-Tûllâb Şerhu Metni İsâgôcî*. Beyrut: Dâru'l-Feth, 2009.
- Efendioğlu, Mehmet. "el-Musannef". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 237-238. İstanbul, TDV Yayınları, 2006.
- Engin, Sezâi. "Hadis Literatüründe Hâşiyeler: Nuhbetü'l-Fiker ve Nüzhetü'n-Nazar Üzerine Yapılan Hâşiyeye Çalışmaları Bibliyografyası". *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, 2015, c. 1, ss. 77-98.
- Erdoğan, Tunahan. "Hadis Usûlü Literatüründe Yerleşik Bir Kabulün Tenkidi: Bir İhtisar Örneği Olarak İbn Hacer'in Nuhbetü'l-Fiker'i". *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2016): 49-59.
- Erul, Bünyamin. "Ta'n". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 558-560. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Erul, Bünyamin. "Zabt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 61-62. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Erul, Bünyamin. *Sahabenin Sünnet Anlayışı*. Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Ğursî, Muhammed Salih b. Ahmed. *en-Nüketü'l-Ğurar alâ Nüzheti'n-Nazar*, y.y., t.y.
- Hansu, Hüseyin. *Mu'tezile ve Hadis*. Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- Hansu, Hüseyin. *Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri*. Van: Bilge Adamlar, 2008.
- Hatipoğlu, Mehmed Said. "Müslüman Âlimlerin Buhâri ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri". *İslami Araştırmalar Dergisi* 1-2-3 (1997): 1-29.

- Itr, Nureddin. *el-İmâmu't-Tirmîzî ve'l-Muvâzene Beyne Câmiihî ve Beyne's-Sahîhayn*. Matbaatü Lecnetü't-Te'lif ve't-Tercemetü ve'n-Neşr, y.y., 1970.
- İbn Hacer, Muhammed b. Muhammed b. Ali. *Nüzhet'ün-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker*. (thk. Nureddin Itr). Pakistan: Mektebetü'l-Büşra, 2012.
- İbn Hacer. *Hadis Istılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi* (Çev. Talât Koçyiğit). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- İbn Kutluboğa, Abdullah es-Sûdûnî el-Cemâlî. *Hâşiyetü İbn Kutluboğa (el-Kavlu'l-Mubteker alâ Şerhi Nuhbeti'l-Fiker)*. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1999.
- İbn Kutluboğa. *et-Tashîh ve't-Tercîh alâ Muhtasari'l-Kudûrî*. Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru'l- Kutübî'l-İlmiyye, t.y.
- İbnü's-Salâh, Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ. *Ma'rifetü Envâi Ulûmi'l-Hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986.
- İvadullah, Ebû Muâz Târik. *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser*, Dâru'l-Muğnî, Riyad, 2009.
- Kandemir, M. Yaşar. "İbn Hacer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 514-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kandemir, M. Yaşar. "Sahihayn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 527-530. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Kavaklıoğlu, Mahmut. "Sahâbe-i Kirâm'ın İstek, Öneri ve İtirazları Karşısında Hz. Peygamber (Hz. Peygamber'in Sahâbede Oluşturmak İsteddiği Özgüven)". *EKEV Akademi Dergisi* 7/15 (2003): 43-67.
- Kettânî, Ca'fer b. İdris. *Nazmu'l-Mütenâsır mine'l-Hadisi'l-Mütevâtir*. Mısır: Dâru Kütübî's-Selefiyye, t.y.
- Koçyiğit, Talat. *Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

- Lümeyn, Naci. "İmam Şâfiî'nin Bazı Görüşlerini Değiştirmesinde Mısır'daki Çevreden Etkilenmesi Mes'elesi" (Çev. Muammer Bayraktutar). *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 2/3 (2010): 117-128.
- Münâvî, Zeynuddîn. *el-Yevâkıf ve'd-Dürer fî Şerhi Nuhbeti İbn Hacer*. (thk. Münreza Ahmed). Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1999.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Divan Kitap, 2017.
- Özcan, Kemal. "Buhâri ve Müslimde Yer Alan 'Hadislerle Amel' Konusu". *D.E.U.İ.F.D.*, Sayı: 40, 2014, c. 2, s. 245-274.
- Özer, Ahmet. *Ehl-i Hadisin Red Literatürü*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008.
- Özşenel, Mehmet. *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Özşenel, Mehmet. "Usûl Adlı Eseri Çerçevesinde Serahsî'nin Hadis ve Sünnete Bakışı". *Dîvan Disiplinler Arası Çalışma Dergisi*. Sayı: 33, ss. 261-274.
- Pezdevî, Ebû'l-UsrAlî b. Muhammed b. el-Hüseyin. *Keşfu'l-Ezhar Şerhu Usûli'l-Bezdevî*. Dâru'l-Kitabi'l-İslâmi, y.y., t.y.
- Sakallı, Talat. "Aynî Gözüyle Buhâri", *Büyük Türk-İslam Bilgini Buhâri Uluslararası Sempozyumu*. Kayseri: 18-20 Haziran 1987, ss. 133-158.
- Selâme, Muhammed Halef. *Lisânu'l-Muhaddisîn*. y.y., t.y.
- Sinanoglu, Mustafa. "Reddiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34: 516-521. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris., *er-Risale*, y.y., 1940.
- Şahyar, Ayşe Esra Ağırakça. *Kütüb-i Sitte'den Örneklerle Zayıf Hadis Rivâyeti*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2011.
- Şakir, Ahmed Muhammed. *el-Bahisu'l-Hasîs Şerhu İhtisâri Ulûmi'l-Hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Tâcî b. Kasım, Muhammed Hüseyin. *el-İmâmu'l-Hâfiz Kasım İbn Kutluboğa el-Hanefî Hayâtuhu ve Âsâruhu Mea Tahkîki Kitâbihî Tahrîci Ehâdisi Usûli'l-Bezdevî*. Karaçi: t.y.

- Tahhan, Mahmud. *Teysîru Mustalahi'l-Hadîs*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2011.
- Tuğlu, Nuri. Hadis İlminde Kitap Merkezli Sıhhat Tespiti Üzerine Bazı Mülâhazalar (Hâkim en-Neysâbüri ve İbnü's-Salâh Özelinde). *Dini Araştırmalar Dergisi*. Sayı: 41, 2012, c. 15, ss. 136-155.
- Uğur, Mücteba. "Hasen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 374-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Uğur, Mücteba. "İhtilat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 571. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Uğur, Mücteba. *Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Ünal, Yavuz. *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2010.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Münazara". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 576-577. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yücel, Ahmet. "Makbul". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 429. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.